

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.182>

УДК 330.8:[339.5:330.34]

JEL: B12; B17; B31

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

ПОГЛЯДИ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО НА РОЛЬ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ¹

В умовах сьогодення прийняття ефективних господарських рішень потребує звернення до історії вітчизняної економічної думки. Вивчення інтелектуальної спадщини та новаторських ідей видатних українських вчених-економістів, серед яких чільне місце займає Іван Вернадський, безумовно збагатить розуміння механізмів та шляхів сучасних господарських трансформацій.

Метою статті є аналіз та узагальнення концептуальних поглядів Івана Вернадського на роль зовнішньоторговельної політики в економічному розвитку. Теоретичною основою цього дослідження виступають концептуальні підходи до розуміння самої природи зовнішньоторговельної політики, зокрема, протекціонізму та фритредерства. В якості методології дослідження використано системний, порівняльно-історичний, інституційно-еволюційний та історико-генетичний аналіз.

Розглянуто концептуальний підхід Івана Вернадського до трактування зовнішньої торгівлі як важливої основи забезпечення економічного лідерства країни на міжнародній арені. Розкрито ідеї вченого-економіста щодо переваг ліберальної зовнішньоторговельної політики, вільного товарообміну та його

¹ Публікація здійснюється за матеріалами виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» № ДР 0119U103623 у ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

взаємовигод для країн. Аргументовано позицію вченого як противника обмежувальної та жорсткої зовнішньоторговельної політики, яка створює перешкоди на шляху реалізації конкурентних переваг країни та економічного поступу. Акцентовано увагу на критиці Іваном Вернадським митного протекціонізму, який, з точки зору вченого, веде до обмеження конкуренції та монополізації, підвищення рівня цін, технічної та технологічної відсталості виробництва, дестабілізації зовнішньоторговельних відносин тощо. У той же час, обґрунтовано заслугу вченого-економіста у формуванні новаторського підходу до трактування протекціонізму як загального економічного вчення та реальної економічної політики. Узагальнено системне бачення Івана Вернадського щодо основ ефективного господарювання, що втілюється в оригінальну теорію економічного розвитку, яка може мати практичну цінність щодо підбору дієвих механізмів сучасної економічної політики.

Ключові слова: історія української економічної думки, Іван Вернадський, теорія економічного розвитку, зовнішня торгівля, зовнішньоторговельна політика, протекціонізм, фритредерство.

Bodnarchuk T.

VIEWS OF IVAN VERNADSKY ON THE ROLE OF FOREIGN TRADE POLICY IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Nowadays, the process of making effective economic decisions requires reference to the history of Ukrainian economic thought. The study of intellectual heritage and innovative ideas of prominent Ukrainian economists, among whom Ivan Vernadsky occupies an important place, will enrich the understanding of the mechanisms and ways of modern economic transformation.

The purpose of the article is to analyze and generalize Ivan Vernadsky's conceptual views on the role of foreign trade policy in economic development. The theoretical basis of this study is conceptual approaches to understanding the nature of foreign trade policy, in particular, protectionism and free trade. Systematic, comparative-historical, institutional-evolutionary, and historical-genetic analyses were used as the research methodology.

The author considers Ivan Vernadsky's conceptual approach to foreign trade as a basis for providing the country's economic leadership in the international area. The economist's ideas on the advantages of liberal foreign trade policy, free trade, and its mutual benefits for countries are revealed. Ivan Vernadsky was a staunch opponent of restrictive foreign trade policy, which creates obstacles to the country's competitive advantages and economic progress. Attention was paid to Ivan Vernadsky's criticism of customs protectionism. According to the scientist's point of view, protectionism leads to monopolization, price rises, technical and technological backwardness of production, destabilization of foreign trade relations, etc. At the same time, one of the scientist's merits is the formation of an innovative approach to the interpretation of protectionism as a general economic doctrine and a realistic economic policy.

Ivan Vernadsky's vision of the basics of efficient management is generalized. He creates an original theory of economic development, which can be used for selection of effective mechanisms of modern economic policy.

Keywords: *history of Ukrainian economic thoughts, Ivan Vernadsky, theory of economic development, foreign trade, foreign trade policy, protectionism, free trade.*

Постановка проблеми. Формування парадигми сучасного економічного розвитку України неможливе без врахування історичних надбань вітчизняної економічної думки. Всебічне вивчення та глибоке переосмислення поглядів видатних корифеїв української науки, серед яких чільне місце займає Іван Вернадський, беззаперечно збагачує та поглиблює розуміння концептуальних засад господарських трансформацій та національного економічного зростання. Івана Вернадського можна зарахувати до плеяди тих талановитих науковців і вчених-економістів, які свого часу зробили значний внесок у розроблення стратегії господарського розвитку Російської імперії та забезпечили поступ економічної науки на етапі ринково-індустріальних трансформацій. Іван Вернадський був адептом теоретичних постулатів класичної школи політичної економії, знаходив відображення власних переконань у працях А. Сміта, Д. Рікардо, Ф. Бастіа. У той же час, критично оцінюючи ідеї класиків та їхній внесок у розвиток економічної науки, вчений-економіст сформував свій власний самобутній і неординарний підхід до трактування економічних категорій, пояснен-

ня суспільних явищ і процесів, аналізу реальної господарської дійсності, визначення детермінант соціально-економічного прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти життя, громадської діяльності та наукової творчості Івана Вернадського широко висвітлено у працях сучасних дослідників, зокрема, В. Базилевича, В. Короткого, Т. Гайдай, В. Осецького, А. Маслова [1], С. Злупка [2], В. Небрат [3–6], Н. Супрун [7, 8], Т. Боднарчук [8], О. Кудласевич [9, 10], О. Курбет [11, 12] та інших. У той же час, багатогранність та неординарність постаті видатного українського вченого обумовлює необхідність подальшого вивчення та теоретичного осмислення його економічних поглядів. У своїх працях Іван Вернадський намагався поєднати науку та практику, пропонував різноманітні шляхи вирішення злободенних проблем господарського розвитку, що стосувалися активізації підприємництва, становлення промислового сектора, поживлення торговельних зв'язків, розбудови транспортної, фінансової та банківської інфраструктур, ролі держави у господарському розвитку, ефективності економічної політики тощо.

Мета статті – представити результати аналізу та узагальнення наукових поглядів вченого-економіста Івана Вернадського на роль урядової зовнішньоторговельної політики як чинника господарського розвитку в контексті сучасних тенденцій взаємодії держави і ринку.

Виклад основного змісту дослідження. Концептуальною основою вчення І. Вернадського є теорія економічного розвитку, яка розкриває необхідність розбудови великомасштабної промисловості на основі політики економічного лібералізму, що своєю чергою вимагає зниження рівня державного впливу на господарське життя країни, а також поширення принципів свободи конкуренції в усіх аспектах економічної діяльності. Проте, пропагуючи принцип економічного лібералізму, науковець піддавав ґрунтовному переосмисленню трактування А. Смітом ідеї *laissez-faire*. Якщо класики були дещо радикальними у своїх судженнях і виступали проти будь-якого втручання держави в економіку, то позиція І. Вернадського у цьому питанні була більш поміркованою. Він припускав певний вплив держави на економіку, але лише доки урядові заходи не суперечитимуть об'єктивним законам ринку. І. Вернадський добре розумів недоліки механізму саморегулювання і бачив, що ринковий тип господарювання – як основа

відповідної економічної системи – мав суттєві вади. Зокрема, обмеження ринку існували щодо регулювання грошового обігу та фінансової системи, забезпечення ефективної взаємодії підприємця і найманого працівника, підтримки розвитку перспективних галузей вітчизняної промисловості та нових типів підприємництва [13, с. 11]. Водночас І. Вернадський був переконаним противником будь-яких проявів надмірної державної опіки, що, на думку вченого, створює штучні умови для розвитку господарства та перешкоджає економічному прогресу. Науковець вважав, що збагачення країни та добробут населення залежать від стану промисловості, розвиток якої уряд може підтримувати, але лише через ухвалення сприятливого законодавства, забезпечення права приватної власності, поширення спеціальної економічної освіти та підвищення загальнокультурного рівня народних мас.

Загалом економічні ідеї І. Вернадського були відображенням думки тогочасної промислово-торгівельної буржуазії: він акцентував увагу на необхідності розвитку капіталістичних відносин та розбудови промисловості з високим рівнем централізації капіталу та концентрації виробництва. Лише великомасштабна промисловість, на думку вченого, сприяє розвитку продуктивних сил, ефективному поділу праці, накопиченню значних приватних капіталів і створенню конкурентних переваг країни на зовнішніх ринках. Кожній галузі народного господарства І. Вернадський відводив особливу роль, вважаючи, що і землеробство, і промисловість, і торгівля є джерелами народного багатства, проте дві останні галузі мають значну перевагу щодо забезпечення економічного прогресу.

Як найбільш прогресивну форму розвитку промисловості І. Вернадський розглядав капіталістичну фабрику, однак, на його переконання, урядове сприяння її становленню повинно здійснюватися лише «природними», а не «штучними» заходами, тобто такими, що не обмежують іноземну конкуренцію, а формують ефективно внутрішньо-конкурентне середовище [14, с. 488]. Іноземна конкуренція як елемент економічного лібералізму сприяє прогресивному зростанню вітчизняної промисловості, оскільки викликає серед підприємців «дух суперництва» та попереджає будь-які монопольні утворення на внутрішньому ринку. Науковець наголошував, що жодне державне покровительство не зможе створити ефективних умов для становлення великомасштабної промисловості, оскільки рівень економічного розвитку кра-

їни визначається не ступенем урядового захисту, а умовами праці, рівнем розвитку науки, знань, народної культури та моралі. Основне завдання держави полягає в тому, щоб ліквідувати будь-які перешкоди на шляху економічної свободи і саме такими перешкодами вчений вважав, з одного боку, кріпосне право, з іншого – протекціоністську систему. На думку вченого, лише після скасування кріпацтва нічим не обмежена конкуренція спрямує підприємців до розвитку необхідних галузей промисловості. У «Нарисах історії політичної економії» він зазначав, що «не можна обмежити те, чим у принципі неможливо управляти» [15, с. 167].

Поряд із великомасштабною промисловістю І. Вернадський обґрунтовував істотну роль зовнішньої торгівлі для розвитку господарства країни. Вчений стверджував, що світове лідерство країни починається саме із розвитку її торговельних відносин, і серед усіх націй на міжнародній арені найбільш вигідні позиції займали ті, зовнішньоекономічні зв'язки яких були найжвавіші. Саме сфера зовнішньої торгівлі забезпечує тісне співробітництво між націями та обмін науково-технічними й культурними досягненнями людства, що безумовно веде до нарощування національного багатства, підвищення рівня народної свідомості, культурного розвитку країни тощо. Він писав: «У жодній країні світу народне благополуччя не може бути досягнуто лише власними силами: для цього завжди потрібна спільна праця різних народів. Природним є й те, що будь-яка держава для цього розширює свої зовнішньоекономічні зв'язки поряд із розвитком внутрішніх продуктивних сил» [16, с. 603].

Економічне значення внутрішньої торгівлі порівняно з зовнішньою, І. Вернадський дещо применшував, зазначаючи, що «внутрішній торг» об'єднує економічних суб'єктів лише однієї країни, перетворюючи їх через різні господарські привілеї та вигоди в єдину «малоефективну» масу. Торгівля усередині країни забезпечує розподіл лише товарів власного виробництва, залишаючи незадоволеним попит на ту продукцію, яка не виготовляється вітчизняними виробниками. Зовнішня ж торгівля зіштовхує потреби та інтереси різних народів, стимулюючи їх до взаємовигідного обміну.

У поглядах на зовнішньоторгівельну політику І. Вернадський підтримував принципи фритредерства, називаючи митний протекціонізм і зумовлені ним високі ставки імпорتنих тарифів «пом'якшеною формою рабства» [17, с. 2]. Підвищення цін на

іноземну продукцію сприяє перетворенню вітчизняного виробника на монополіста, який маневрує внутрішніми цінами з метою отримання надприбутків. Висока вартість іноземної, а отже, і вітчизняної продукції, зумовлює посилення матеріальної залежності основної частки населення від невеликої групи «монополістів-спекулянтів». На противагу цьому вільну торгівлю вчений трактував як елемент загальної економічної свободи, яка є основною умовою промислового та культурного розвитку країни. І. Вернадський стверджував, що саме шляхом ліберальної зовнішньоторговельної політики можна не лише досягнути піднесення продуктивних сил та розвитку виробничого потенціалу країни, але й позбавити її ознак економічної нестабільності [1, с. 121–123].

Стаття І. Вернадського «Про зовнішню торгівлю» (1856 р.) фактично поклала початок протекціоністсько-фритредерській полеміці середини ХІХ ст. Вчений засуджував діючу у Російській імперії політику митно-тарифного протекціонізму, вказував на необхідність пом'якшення її елементами фритредерства і висловив нерозуміння помилкових дій уряду, який серед двох торговельних систем обрав найменш ефективну. Позиція І. Вернадського була нищівно розкритикована чинною владою, а самого вченого назвали антипатріотом та опозиціонером [18, с. 62]. У відповіді на негативні відгуки, що була представлена у наступній праці «Ще раз про зовнішню торгівлю» (1856), І. Вернадський навів близько двадцяти статей зі «Зведення законів Російської імперії» на доказ того, що скасування будь-яких обмежень зовнішньої торгівлі завжди було одним із пунктів урядової політики [18, с. 62]. На підтвердження своїх переконань вчений навів приклад зниження митних ставок за Митними тарифами у 1850 р. та 1854 р.

І. Вернадський виступав противником політики протекціонізму, розглядаючи ідеологію фритредерства як найбільш повне втілення сповідуваного ним принципу економічної свободи. Разом з тим знаходимо у нього досить оригінальне наукове обґрунтування теорії й практики протекціонізму. В 1858 р. І. Вернадський опублікував першу в Російській імперії фундаментальну працю з історії економічних вчень «Нариси історії політичної економії», де всю економічну науку поділив на два великі напрями: позитивний, представники якого виступали за активне втручання держави в економіку, і негативний, представники якого заперечували

необхідність державного регулювання та відстоювали важливість формування системи ринкового саморегулювання та вільного підприємництва [15, с. 59]. До позитивного напрямку науковець відносив економічні ідеї древніх народів і меркантилізм, а до негативного – фізіократів і класичну школу політекономії А. Сміта. Такий підхід до класифікації економічних вчень свідчить про значну прогресивність та актуальність підходів І. Вернадського. По суті визначення в економічній науці позитивного і негативного напрямів є дзеркальним відбиттям двох концепцій у сучасній західній науці, таких як свобода підприємництва і регульоване підприємництво [1, с. 311].

Різнополярно зазначені економічні течії, І. Вернадський зауважував, що лише представники окремих напрямів, зокрема, меркантилізму, намагалися досягти балансу у трактуванні ролі держави в економіці та віднайти компроміс між приватними та урядовими інтересами, але безуспішно. До таких теорій вчений відносив і протекціонізм [19, с. 15–16]. Під ним І. Вернадський розумів систему різних теоретичних поглядів на політико-економічні процеси, які сходяться в кінцевому практичному твердженні: «процвітання народної промисловості можливе лише за рахунок державного захисту від іноземної конкуренції», що не має, на думку вченого, нічого спільного з покровительством [19, с. 46]. Таким чином, особливість концептуального підходу І. Вернадського полягала в тому, що він розглядав протекціонізм не як засіб реалізації меркантилізму, а як окрему економічну течію, що займає проміжне місце між тим самим меркантилізмом і класичною школою політекономії.

Науковець чітко розмежував зазначені системи в теоретичному аспекті, розглядаючи меркантилізм як систему засобів накопичення національного багатства в грошовому еквіваленті та протекціонізм як систему захисту національної промисловості від іноземної конкуренції. При цьому він акцентував на різних практичних цілях обох економічних доктрин. Як відзначає В. Небрат, І. Вернадський вважав, що меркантилізм сприяє збагаченню держави, тобто накопиченню в казні благородних металів, розглядаючи розвиток промисловості лише як шлях, яким цієї мети може бути досягнуто. Протекціонізм же розглядає розквіт промисловості як ознаку зростання народного добробуту, що і є метою протекціонізму [5, с. 17]. Крім того, вчений наголошував на відмінності у засобах реалізації зазначених цілей: мерканти-

лізм свого часу реалізовувався через примусові заходи, заборони, монополії тощо, протекціонізм заперечував ефективність усіх цих заходів, визнаючи достатнім для розвитку промисловості її захист від іноземної конкуренції. В результаті аналізу науковець дійшов висновку, що протекціонізм можна вважати «тінню зникаючого меркантилізму» [20, с. 389].

На думку І. Вернадського, протекціонізм є явищем, що впливає з історичного ходу подій, як і вчення, що передували йому: він з'явився тоді, коли у Західній Європі сформувався потужний торговельно-промисловий капітал; коли праця в державі через її надлишок втратила цінність: «заповідана віковими упережденнями міжнародна боротьба продовжувалася – подібні потреби потребували проведення однакових заходів» [19, с. 46–47]. У своїх наукових працях І. Вернадський піддавав нищівній критиці протекціонізм і як загальне економічне вчення, і як реальну економічну політику, впроваджену в Російській імперії. Насамперед він показував його негативні результати для розвитку промисловості й підприємництва. І. Вернадський вважав, що високі митні тарифи, викликані політикою протекціонізму, позбавляють промисловість «тяжкої конкуренції, яка постійно тримає в напрузі моральні та розумові сили» підприємців [21, с. 93]. Однак відсутність конкуренції створює привілейовані умови для підприємця на внутрішньому ринку, веде до монополізму та консервування технічної відсталості вітчизняних виробництв. «Протекціонізм, – наголошував І. Вернадський, – присипляє підприємливість, унаслідок чого виробники втрачають енергію та майстерність, підкоряються рутині й стають відсталими; мета покровительської системи залишається недосяжною» [22, с. 390]. Справжнім покровительством учений вважав підтримку усіх підприємств, незалежно від соціального статусу власника, розміру самого підприємства, обсягів виробництва, що можливо лише за умов політики фритредерства – вільного торговельного обміну. Протекціонізм руйнує таке рівноправ'я, підпорядковуючи одні галузі господарства іншим.

На переконання І. Вернадського, обмежувальна зовнішньоторговельна політика задає «штучний» напрям розвитку народного господарства, підтримуючи «неприродні» і тому невігідні для країни галузі промисловості. Безмитний імпорт іноземних виробів, оснований на принципах свободи торгівлі, витіснив би ці «неприродні» виробництва, сприяючи розвитку фабрики, яка не

потребувала б заступництва [23, с. 77–78]. Він зауважував, що саме таким чином, а не через створення «тепличних умов», могли б виникнути цукроварні, маслосієні, гірничі заводи, бавовняні, вовняні, стеаринові фабрики тощо. Вітчизняні мануфактури розвивались би без будь-яких тарифів – виникли ж і вільно існують без страху перед іноземною конкуренцією винокурні, ткацькі та шкіряні виробництва. І. Вернадський наголошував на тому, що заходи протекціонізму змушують торговців купувати товар там, де це невігідно, і, разом з тим, вони заохочують підприємців здійснювати інвестиції у ті сфери, які є неприбутковими та мало-перспективними з точки зору досягнення економічного прогресу.

І. Вернадський наголошував на тому, що якою б не була система протекціонізму, її «першочергове та корінне завдання» полягає у накопиченні державного доходу, тобто досягненні фіскальних цілей. При цьому митні збори як вид непрямих податків він вважав однією з кращих форм платежів, оскільки вони: 1) пропорційні споживанню; 2) залежать від коливання цін на продукцію; 3) не вимагають для своєї сплати нагромаджень [19, с. 40]. При цьому значні доходи приносять лише помірні митні тарифи.

Дослідник вважав протекціонізм причиною «безнадійного пауперизму», революційних потрясінь і переворотів, падіння народного благополуччя та деморалізації суспільства загалом. І. Вернадський виступав проти надмірного підвищення ставок імпорتنих мит, зазначаючи, що «чим довше існує заборонна система й чим вищі ставки мита на привізні товари, тим більш затратним стає виробництво всередині країни; чим вища вартість виробництва, тим менше споживачів вітчизняної продукції, що веде до скорочення збуту та зменшення вигід виробника» [16, с. 603–604]. Низькі тарифи, навпаки, сприяють полегшенню життя народних мас, зниженню цін на споживчі товари, зростанню та диверсифікації споживання у країні та відповідно концентрації виробництва.

Найбільш гостро вчений критикував митно-торговельний протекціонізм, розглядаючи його як політику руйнування системи взаємовигідних зовнішньоторговельних відносин. «Зовнішня торгівля, – зазначав науковець, – є не що інше, як добровільний обмін різного роду товарами на взаємовигідних умовах. Без цих умов – доброї волі та вигоди – неможлива ніяка торгівля. Знищите свободу торгових операцій – знищите саму торгівлю» [16,

с. 603]. Як бачимо, І. Вернадський протистояв будь-яким обмеженням зовнішньої торгівлі й показував, що уряд, проголосивши заборонну систему 1822 р., не просто завдав шкоди народному господарству, а й порушив існуючі норми промислово-торговельного законодавства. На підтвердження своєї позиції вчений наводив статтю зі «Зібрання законів Російської імперії», де зазначено, що «головним обов'язком міністра фінансів є охорона прав і вигід зовнішньої торгівлі та особливо усунення будь-яких чинників, що перешкоджають її вільному здійсненню» [16, с. 603–604]. Вчений зауважував, що порушення цього законодавчого принципу призводить до низки негативних явищ. Зокрема, в результаті надмірних ставок імпортного мита підвищується ціна іноземної продукції, проте знижується цінність експортного товару, тому що зростання ввізних тарифів викликає протидію країн-імпортерів вітчизняної продукції. Крім того, підвищення цін на імпортні товари, як уже зазначалося, веде до скорочення споживання, а отже, до зниження доходів виробників і падіння темпів концентрації промислово-торговельного капіталу. І. Вернадський стверджував: «Торгівля завжди є результатом обміну надлишку на необхідне, а тому немає ніякого сенсу її обмежувати; імпорту завжди кореспондується з експортом: обмеження одного веде до занепаду іншого. Свобода торгівлі зближує народи між собою, в результаті чого збільшуються обсяги торговельних операцій, створюються умови для розвитку промисловості й продуктивних сил, і, як наслідок, усі країни отримують взаємні вигоди» [19, с. 70].

І. Вернадський наголошував на тому, що Російська імперія через значний територіальний простір отримує з-за кордону обмежену кількість продукції, головним чином сировину (шовк, бавовну, фарбувальні матеріали, свинець, сталь, кам'яне вугілля) та предмети розкоші (оливкову олію, вино, екзотичні фрукти, ювелірні вироби, парфумерію). Тим не менш, жорстка зовнішньоторговельна політика обмежує ввезення великої маси інших цінних товарів, імпорту яких не завдає абсолютно ніякої шкоди вітчизняній промисловості (ножі, годинники, косметичні засоби, фаянс, рукавиці, музичні інструменти тощо). Вказував вчений і на неефективність самої політики протекціонізму, називав її грабіжницькою, оскільки досить часто малоцінні імпортні товари обклалися таким великим митом, що воно подекуди перевищувало вартість самого товару. Зрозуміло, що така політика створювала

найсприятливіші умови для розвитку контрабанди, тим самим перешкоджаючи досягненню основної мети протекціонізму – фіскальної.

І. Вернадський висвітлював також негативні моральні ефекти протекціонізму, розглядаючи його як знаряддя націоналізму та шовінізму. Вчений був переконаний, що введення заборонної системи веде до скорочення та розриву зовнішньоекономічних зв'язків, при цьому найбільше втрачає клас торговельної буржуазії, оскільки протекціонізм саме його позбавляє значної частини доходу. «Постійно втрачаючи прибутки, торговець стає непримирним ворогом країни, яка зумовила ці втрати. А коли на вітчизняному ринку з'являється власне виробництво раніше імпортованої продукції, ворожнеча до інших народів ще більше посилюється» [16, с. 603–604]. Саме заборонну систему, яка викликала з боку країн Заходу критику та антиросійські настрої, І. Вернадський називав однією з основних причин Кримської війни. «Ще свого часу граф Є. Канкрін, – зауважує науковець, – писав у своїй «Економії людських товариств», що саме з 1822 року стосовно країни починають посилюватися негативні відгуки та прояви недоброзичливості, які врешті-решт закінчилися війною. Граф пояснює це невдоволеннями середнього класу своїми збитками від скорочення збуту до Російської імперії» [16, с. 603–604]. Особливо це твердження стосувалося англійських купців, які були основними імпортерами Російської імперії.

Більше того, І. Вернадський був переконаний у тому, що політика протекціонізму не лише веде до дестабілізації міжнародних відносин, а й формує негативне ставлення народу до влади. «Усі потрясіння та невдоволення державною владою на Заході були пов'язані із меркантилістською та обмежувальною системою. Потрясіння були сильніші там, де вищий тариф – останнім часом в Австрії вони частіші, ніж у Пруссії, у Франції частіші, ніж у Німеччині» [23, с. 6]. Як послідовний ідеолог економічного лібералізму він стверджував, що від протекціонізму виграє лише уряд, проте потерпає народ (насамперед через підвищення споживчих цін), промисловці та купці (зокрема, через скорочення доходу).

Розглядаючи співвідношення елементів фритредерства та протекціонізму в економічній політиці різних держав, вчений надавав великого значення національним та історичним особливостям кожної країни. Зокрема, він стверджував, що саме політика

свободи торгівлі дозволила Англії поневолити інші, завоювати нові землі, перетворивши їх на власні колонії, посісти лідерські позиції на основних міжнародних торговельних шляхах. Система протекціонізму в Російській імперії, навпаки, сприяла розвитку економічної автаркії й позбавила країну можливості утвердження лідерства на міжнародній арені. І. Вернадський у своїй праці «Політична рівновага й Англія» проаналізував чинники політичної величі та економічної могутності Сполученого Королівства порівняно з Російською імперією. Він звернув увагу на те, що Англія під проводом ідей фритредерства, створення торговельних союзів, політичного й економічного покровительства фактично втілила в життя принцип «розділяй і володарюй», захопивши значну частину Африки, Південно-Східної Азії, Австралійського й Американського континентів та зробивши своїми васалами окремі країни Європи (Португалію, Іспанію, Голландію, Туреччину, Грецію) [24, с. 58–59].

На думку вченого, одна з причин успіху англійських завоювань – сприятлива митно-торговельна політика, основана на заходах вільної торгівлі. «Англія, зрівнявши у правах колонії та створивши сприятливі умови для взаємного обміну між ними, зумовила розвиток промисловості, зростання благополуччя, утвердження свого володіння на торговельних шляхах західного й східного напрямів» [24, с. 92]. «Велика Британія вміє поступово розширити свої володіння та закріпитися на них, а вся Європа холоднокровно спостерігає за цими багатозначними подіями, які загрожують політичній рівновазі світу та свободі міжнародних відносин» [24, с. 99]. При цьому І. Вернадський зауважував, що Англія не отримала спротиву своїй політиці, тому що жодна з країн не здатна протистояти реалізації її завойовницької стратегії.

Висновки. В ході дослідження особливостей становлення капіталістичного ладу, розвитку ринкових форм господарювання та впровадження економічного лібералізму в усіх аспектах господарського життя, І. Вернадським було сформульовано оригінальну концепцію економічного розвитку, в якій, поряд із промисловістю, особливе значення відводилось активному розвитку зовнішньої торгівлі, яка, на думку вченого, сприяє підвищенню конкурентоспроможності країни та посиленню її геополітичних позицій. У своїх працях І. Вернадський обґрунтував важливість фритредерства як найбільш ефективної зовнішньоторговельної політики. Політику протекціонізму вчений піддавав жорсткій кри-

тиці, вважаючи основною лише одну функцію протекціонізму – фіскальну. При цьому вчений абсолютно не пов'язував цю політику з покровительством розвитку національної промисловості та обмеженням іноземної конкуренції. У своїх працях відомий прихильник ідей свободи торгівлі довів неефективність та недієвість протекціонізму, який, на його думку, спричиняє низку негативних ефектів, зокрема, консервування низького технологічного рівня економіки, розвиток монополістичних тенденцій, скорочення обсягу споживання та виробництва, зниження рівня концентрації приватних капіталів, розбалансування зовнішньоекономічних зв'язків і, навіть, ескалацію міжнаціональних конфліктів та деморалізацію суспільства.

1. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862 с.
2. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності). Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. 2000. 495 с.
3. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 3. С. 77-85.
4. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Ін-т екон. та прогноз. НАН України. Київ, 2013. 584 с.
5. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 3. С. 15-18.
6. Небрат В.В. Українські джерела теорії просторової справедливості. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 9-33. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009>.
7. Супрун Н.А. З історії акціонерного підприємництва в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2003. С. 11-16.
8. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Формування концептуальних засад теорії економічного розвитку в контексті протекціоністсько-фритредерської полеміки XIX – початку XX ст. *Проблеми економіки*. 2013. № 4. С. 305-311.
9. Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку / за ред. д.е.н. В.В. Небрат; ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2014. 396 с.

10. Кудласевич О.М. Историко-економічні та національно-етнічні за-сади формування концепції підприємництва у вітчизняній науковій думці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. Вип. 13(3). С. 13-16.
11. Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 58-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058>.
12. Курбет О.П. Представники Київської політекономічної школи про створення інституційних умов становлення та розвитку промислового підприємництва. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 275-288. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.275>.
13. Михайлик Н.К. Экономические взгляды и научно-просветительская деятельность И.В. Вернадского (1821-1884): автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Москва, 2003. 18 с.
14. Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. *Историческое развитие русской фабрики в XIX веке*. Москва, 1997. 735 с.
15. Покидченко М.Г., Сперанская Л.И., Дробышевская Д.А. Пути развития экономики России: теория и практика. Москва, 2005. 310 с.
16. Вернадский И.В. О внешней торговле. *Русский вестник*. 1856. Т. 2. С. 603-604.
17. Новиков Я.А. Протекционизм. Санкт-Петербург, 1890. 290 с.
18. Добролюбов Н.А. Литературные мелочи прошлого года. 1912. 96 с.
19. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва, 1849. 236 с.
20. Цаголов Н.А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956. 464 с.
21. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. Москва, 1982. 240 с.
22. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск, 1911. 850 с.
23. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности и об охранной системе, с изложением мнений разных писателей в защиту и против учения о свободе международной торговли. Санкт-Петербург, 1858. 86 с.
24. Вернадский И.В. Политическое равновесие и Англия. Москва, 1855. 136 с.

References

1. Bazylevych, V.D. (Eds.). (2009). I. Vernadsky. Roots: creative heritage in the context of the history of economic thought in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zlupko, S. (2000). Economic thought of Ukraine (from ancient time to the present). Lviv [in Ukrainian].
3. Nebrat, V.V. (2013). Historical-financial studies in the Ukrainian economic thought in the XIX-th century - beginning of the XX-th century. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3, 77-85 [in Ukrainian].
4. Nebrat, V.V. (2013). Evolution of the theory of state finance in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2012). Public economy and state finance in the theory of folk welfare of I. Vernadsky. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini - Formation of Market Relations in Ukraine*, 3, 15-18 [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V. (2020). Ukrainian sources of spatial justice theory. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 53, 9-33. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009> [in Ukrainian].
7. Suprun, N.A. (2003). On the history of joint-stock entrepreneurship in Ukraine (second half of the XIX - early XX centuries). *Ekonomika: problemy teorii ta praktyky - Economy: problems of theory and practice*, 11-16 [in Ukrainian].
8. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2013). Formation of conceptual grounds of the theory of economic development in the context of protection-free trade controversy of XIX - beginning of XX centuries. *Problemy Ekonomiky - Problems of the Economy*, 4, 305-311 [in Ukrainian].
9. Nebrat, V.V., Suprun, N.A., Kudlasevych, O.M. (2014). Ukrainian economic thought about the factors and priorities of economic development. Kyiv [in Ukrainian].
10. Kudlasevych, O.M. (2015). Historical, economic, and national-ethnic principles of forming of the entrepreneurship concept in the national scientific idea. *Naukovyj visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences*, 13(3), 13-16 [in Ukrainian].
11. Kurbet, O.P. (2018). Economist Ivan Vernadsky as the forerunner of Ukrainian academic science. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic*

- Thoughts of Ukraine*, 51, 58-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058> [in Ukrainian].
12. Kurbet, O.P. (2016). Perspectives of the Kyiv school of political economy about creating of institutional conditions of formation and development of industrial entrepreneurship. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 49, 275-288. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.275> [in Ukrainian].
 13. Mihajlik, N.K. (2003). Economic views and science-educational activity of I.V. Vernadsky (1821-1884): avtoref. diss. ... kand. jekon. nauk. Moscow [in Russian].
 14. Tugan-Baranovsky, M. (1997). Favorites. Russian factory in the past and present. Historical development of the Russian factory in the XIX century. Moscow [in Ukrainian].
 15. Pokidchenko, M.G., Speranskaja, L.I., Drobyshevskaja, D.A. (2005). Ways of the development of the Russian economy: theory and practice. Moscow [in Russian].
 16. Vernadsky, I.V. (1856). About foreign trade. *Russkij vestnik - Russian Bulletin*, 2 [in Russian].
 17. Novikov, Ya.A. (1890). Protectionism. Saint-Petersburg [in Russian].
 18. Dobroljubov, N.A. (1912). Literature trivia of the last year. Saint-Petersburg [in Russian].
 19. Vernadsky, I.V. (1849). Critical and historical research of Italian political and economic literature before the beginning of XIX century. Moscow [in Russian].
 20. Tsaglov, N.A. (1956). Essays on Russian economic thought during the period of the fall of serfdom. Moscow [in Russian].
 21. Hromov, P.A. (1982). Economic history of the USSR. Period of the industry and monopolistic capitalism in Russia. Moscow [in Russian].
 22. Sobolev, M.N. (1911). Customs policy of Russia in the second half of XIX century. Tomsk [in Russian].
 23. Ushinskij, A. (1858). On the importance of the manufacturing industry and on the security system, outlining the views of various writers in defense and against the doctrine of free international trade. Saint-Petersburg [in Russian].
 24. Vernadsky, I.V. (1855). Political equilibrium and England. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18 червня 2021 р.